

1.11. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ МОТИВАЦІЇ ПРАВА

Право і вся система юриспруденції в сучасну епоху, переживають глибоку кризу. Перебуваючи в зазорі кардинальних змін право майже повністю вичерпало свої ресурси і не може існувати і навіть, частково розвиватися, не звертаючись до таких сфер як філософія, методологія, культурологія.²⁴⁵ Міждисциплінарний аналіз соціокультурних чинників, при цьому стає одним з важливих напрямків дослідження права, обумовлює розвиток як самого права, так і в цілому всієї сфери юриспруденції.

Людина у сучасному праві розглядається як центральна цінність. Саме право наділене здатністю координувати поведінку людей, вирішувати конфлікти що виникають. Однак людська комунікація не може розглядатися виключно крізь призму права, дуже важливими є такі соціокультурні норми як моральні, політичні, релігійні тощо. Всі ці регулятори поведінки необхідно розглядати в сукупності, тому що людина, найчастіше, не в змозі «розділити» для себе їх на частини, керуючись головним чином голосом своєї совісті, почуттям справедливості, власним уявленням про належне. Моральність, мораль, в першу чергу, відрізняють людину особливою гідністю в світі живої природи, без них немає самої людини, саме вони визначають цінності людського співіснування, а тому і вектор розвитку правовідносин.²⁴⁶ Культурний контекст відкриває нові аспекти поведінки людини, його психології, пояснює причини зростання негативних явищ в правовій сфері, розширює підходи не тільки до закону, права, але і до загальної соціокультурної ситуації в суспільстві. Багатогранність культури дозволяє глибше усвідомити мотиви поведінки людини (правомірної чи протиправної), врахувати специфіку культурних компонентів, здатних активно впливати на свідомість і поведінку людей, в тому числі і в галузі права.

Історично вітчизняна юриспруденція розглядала правові інститути в контексті розвитку національної культури. Однак, в XX столітті, з настанням епохи панування позитивізму в Україні, культурологічний аспект права практично зник з поля зору вчених. Тільки починаючи з 90-х років можна говорити про повернення багатьох традицій, в тому числі в методології державно-правових досліджень. В рамках юриспруденції

²⁴⁵ Розин В. М. Генезис права: методологический и культурологический анализ / В. М. Розин. – М. : NOTA BENE, 2003. – С. 15–17, 273. (336 с.)

²⁴⁶ Павлова С. В. Культурологический подход в истории отечественной политико-правовой мысли : монография / С. В. Павлова. – СПб. : НОУ СЮА, 2013. – С. 6. (132 с.)

отримують нове наповнення і якість міждисциплінарні дослідження правової дійсності. Особливо значуще місце в сучасних дослідженнях стала займати проблематика, що стосується взаємодії юриспруденції і культурології, розгляду права як феномена культури. Це дало підставу вченим говорити про формування нового напрямку в юриспруденції – «культурології права», метою якої, на думку В. П. Сальнікова, має бути розкриття сутності правової культури, її впливу на соціально-політичну практику, на формування правової системи суспільства в цілому і її окремих компонентів.²⁴⁷

Використання культурологічного підходу передбачає розгляд права і держави з точки зору категорій культурології, виявлення і аналіз культурних чинників, що лежать в основі процесів їх формування та функціонування.²⁴⁸ Право, при цьому розглядається не тільки у взаємодії з культурним середовищем, а і як її невід'ємний елемент, здатний впливати на культуру в цілому. На думку О. М. Бібіка культурологічний підхід спрямований, перш за все, на всебічний аналіз категорії «правова культура», також його використання актуально для вивчення правової спадщини, правових традицій; аналізу процесів акультурації і рецепції права; дослідження питань співвідношення міжнародного і національного права; вивчення факторів, що впливають на формування протиправної моделі поведінки.²⁴⁹ Однак слід зазначити, що спектр застосування культурологічного підходу набагато ширше. Питання мови права, правового мислення, правосвідомості, правового менталітету, правових аномалій не можна усвідомити без використання даного підходу. Можливі й інші грані культурологічного розгляду права. Так, даний підхід дозволяє не тільки вивчати явища правового характеру, а й все, що, так чи інакше, є засобом відображення правової культури. Література, мистецтво, фольклор, кінематограф часто дозволяють виявити генезис права, динаміку і перспективи його розвитку.

Культурологічний підхід також дозволяє вирішити проблему універсального і локального в праві. Період наукової раціональності виходив з того, що саме розум конструє раціональні, придатні для всіх часів і народів інститути, в тому числі державно-правового устрою. На практиці

²⁴⁷ Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. – Ленинград, 1990. – С. 5. (35с.)

²⁴⁸ Бирик О. Н. Культурологический подход к исследованию права и государства // О. Н. Бирик / Журнал российского права. – 2009. – № 5. – С.44. (С.43–52.)

²⁴⁹ Вказ. праця. – С. 47–51.

це приводило до надання європейському способу життя статусу універсальності і його нав'язування всьому іншому світу. Однак культури самодостатні і несумірні. Тому західне розуміння прав людини, демократії, поділу влади набуває іншого змісту в рамках, наприклад, мусульманської чи індуїстської культури, в яких панують інші цінності, картини світу. Але це не означає повної відсутності універсальності в понятті права. Його універсальність, як уявляється, полягає в функціональності права як найбільш важливого нормативного регулятора. Іншими словами, для самозбереження будь-якого суспільства необхідні норми, що встановлюють ступінь свободи. Ця функція права і є універсальним інваріантом. Але виявляється вона в різних культурах по-різному: від максимально індивідуалістичної міри формально рівних індивідуумів в західній культурі до теоколективістської в країнах мусульманського світу.²⁵⁰

Часто культурологічний підхід використовується тільки на макрорівні. Вчені оперують категоріями народ, етнос, цивілізація, культура, при цьому за рамками досліджень залишається індивід, що є не зовсім вірним. Слід зазначити, що в основі механізму відтворення правової реальності лежить діалог колективного та індивідуального. У цьому сенсі будь-який правовий інститут являє собою суперечливу єдність стійкої структури у вигляді відносно чітко зафіксованого образу і багаторазово повторюваної в минулому масової поведінки та конкретних індивідуальних уявлень про неї, що реалізуються в окремих діях.²⁵¹ Право безпосередньо пов'язано з індивідом, а його природа зумовлена природою людини. Д. А. Керімов відзначав, що «тільки цілісно-системне вивчення людини, особистості, громадянина дозволить проникнути в глибинні основи його волі, правового статусу і відповідальності з урахуванням трудових, політичних, соціокультурних, статевовікових та інших характеристик».²⁵²

А. П. Овчиннікова виділяє властивості (істотні зрізи) культурологічного підходу до права. По-перше, культурологічний підхід є завжди антропологічним.²⁵³ Єдиним діючим суб'єктом права є людина (навіть

²⁵⁰ Честнов И. Л. Культурологический подход к анализу права / И. Л. Честнов // Гуманитарные проблемы современной цивилизации. – СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет профсоюзов. – 2006. – С. 325.

²⁵¹ Там же. – С. 324.

²⁵² Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+. – С. 530. (560 с.)

²⁵³ Овчинникова А. П. О культурологическом подходе к праву / А. П. Овчинникова // Научный вестник Ужгородского национального университета. – 2015. – Вып. 30. – Т. 2. – С. 199.

в юридичній конструкції колективного суб'єкта в правовідносини від імені цього утворення вступає конкретна людина). При цьому мова йде не про абстрактну людину, а про носія конкретних соціально-культурних і особистісних властивостей з рухомою і «розщепленою» ідентичністю індивідуума. У зв'язку з цим очевидно, що зміст правової реальності залежить від того, як її сприймають і на основі цього діють конкретні люди.²⁵⁴ По-друге, культурологічний підхід до права є герменевтичним. Герменевтика правової культури пов'язана з уявленнями про цінності, тексти та смисли. В цьому контексті важливо розуміти, що культурологічний підхід до права не намагається «вихоплювати» ці цінності, тексти й смисли із загального контексту культури, як це часто робиться на рівні загальнотеоретичної юриспруденції, намагаючись тим самим обґрунтувати особливість права по відношенню до інших феноменів. Навпаки, саме в культурології права максимально задіяна ідея герменевтичного кола: пізнання права можливе лише тою мірою, в якій це пізнання перебуває в духовному обрії того, хто пізнає, які передрозуміння привносяться в зміст права та який його культурний континуум. По-третє, культурологічний підхід до права незмінно семіотичний.²⁵⁵ Культура являє собою специфічний спосіб життєдіяльності людини. Його суть полягає в опосередкуванні людського буття знаково-символічної формою. У зв'язку з цим соціальний світ (в тому числі і світ права) – це світ значень, що формуються в діалектичному процесі опредметнення і розпредметнення знаків. Це світ, створюваний людьми, який, в свою чергу, перетворює людей з біологічних істот в особистості.²⁵⁶

Говорячи про культурологічну мотивацію права не можна не провести аналіз підходів до визначення «культури», як центральної категорії культурології. За підрахунками американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона з 1871 по 1919 р було дано сім визначень культури, з 1920 по 1950 р їх число зросло до 150. Зараз число визначень вимірюється вже чотиризначними цифрами.²⁵⁷ Вченими пропонувалися й пропонуються, наприклад, такі підходи щодо систематизації визначень поняття культури:

- визначення описові (культура як сукупність усіх видів діяльності людини, а також звичаїв, традицій, вірувань тощо);

²⁵⁴ Честнов И. Л. – Вказ. праця. – С. 325.

²⁵⁵ Овчинникова А. П. – Вказ. праця. – С. 200.

²⁵⁶ Честнов И. Л. – Вказ. праця. – С. 323.

²⁵⁷ Лукашева Е. А. Право и культура в современном мире / Е. А. Лукашева // Труды Института государства и права РАН. – 2012. – № 5. – С. 26. (С. 26–42)

- визначення ретроспективні (де особливо підкреслюється значення традицій та спадщини взагалі як основи культури, що формує життя людини, включаючи способи взаємодії);
- визначення нормативно-етикетні (культура як правила та форми поведінки, включаючи групові, станові та ін.: обов'язкові, ритуальні, бажані тощо);
- визначення адаптивні (культура як спосіб і чинник прилаштування людини й суспільства до природних умов з метою виживання);
- визначення «релігійно-спрямовані» (культура як вираження певних релігійних поглядів, насамперед світових релігій, але не тільки їх – «християнська культура», «православна культура» тощо, як світоглядний антипод сюди ж можна зарахувати й «атеїстичну культуру» та «світську культуру», а як вираження світоглядного синтезу – визначення культури як історії взаємин людини з Богом);
- визначення «національно-спрямовані» (культура як вираження способу життя та досягнень певного народу – «українська культура», «англійська культура» тощо);
- визначення «регіонально-спрямовані» (культура як вираження життя та досягнень людей на певній території – «європейська культура» тощо, сюди ж можна віднести й специфічні «регіонально-спрямовані» або «ландшафтні» – «гірська культура» тощо);
- визначення «матеріально-спрямовані» (культура як сукупність артефактів, «матеріальна культура», що лежить в основі організації насамперед поточного життя людей);
- визначення «духовно-спрямовані» (культура як сукупність ідей, цінностей, символів тощо, «духовна культура», що лежить насамперед в основі організації суспільного життя людей);
- визначення, що поєднують деякі з означених вище підходів, наприклад, останні два як два боки або аспекти культури взагалі (культура матеріальна та культура духовна, їхня взаємодія, взаємозалежність тощо).²⁵⁸

Полісемантичність категорії «культура» зумовлена різноманітністю реальних форм її існування. Термін «культура» широко використовується у філософії, соціології, історії, антропології, етнографії, психології, філології, юриспруденції тощо. Можна виокремити десятки різновидів культур і субкультур.

²⁵⁸ Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія / Литвинов О. М. – Луганськ : Янтар, 2014. – С. 39–40. (800 с.)

Активне вивчення різних аспектів культури намітилося в ХХ ст. Дослідники виявляють явні протиріччя між людиною і суспільством, природою і суспільством, а також у самому суспільстві, підкреслюючи тим самим внутрішню різноманітність культури, різні її рівні і форми, що існують в одних і тих же часі і просторі, її внутрішню суперечність. З'являється безпрецедентна кількість підходів до осмислення феномену культури та правової культури. Серед найбільш розповсюджених, є точка зору, згідно з якою всі наявні підходи до культури зводяться до трьох основних груп: філософські, соціологічні та антропологічні. Зазначена класифікація була запропонована російським істориком культури Л. Ю. Кертманом, та підтримана не тільки серед культурологів, а і серед фахівців права.²⁵⁹ Однак, дані підходи до розуміння правової культури орієнтовані на парадигму класичної наукової раціональності, що закономірно зумовило трактування правової культури у відриві від суб'єкта права. Уявляється, що для пояснення правової культури може бути використана, розроблена в рамках постнекласичної науки, інформаційно-семіотична концепція культури, в центрі якої стоїть людина з властивою винятково їй здатністю створювати тексти як засоби взаєморозуміння і взаємодії. Слід зазначити, що більшість сучасних дослідників підтримують або, як мінімум, не заперечують знакової природи правової культури. В основу інформаційно-семіотичного підходу покладені культурологічні ідеї, висунуті в роботах Х. Гадамера, Е. Кассіра, Р. О. Якобсона, Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенського та інших дослідників.

Початковим пунктом цього підходу є теза про те, що в культурі втілюються засоби, способи і результати людської діяльності. Діяльність – це спосіб існування людини. Особливостями людської діяльності, що відрізняє людину від тварини, є: по-перше, свідомо поставлена цілей, тобто цілепокладання, по-друге, створення і вдосконалення засобів діяльності. Ці особливості дозволяють зробити висновок, що в основі культурного прогресу людства лежить постійне перетворення засобів діяльності на її цілі, а цілей – на засоби.

Продукти і результати людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища називають артефактами. Артефактами, тобто феноменами як породженнями культури, є все створене людиною – від

²⁵⁹ Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки (1870–1917) : учеб. пособие для вузов по спец. «История» / Л. Е. Кертман. – М. : Высшая школа, 1987. – С. 14–19. (304 с.); Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. – Ленинград, 1990. – С. 12. (35 с.)

предметів до думок, засобів і способів дій. Світ артефактів включає не лише те, що знаходиться поза людиною, але й те, що знаходиться у ній самій.²⁶⁰ Характеристика культури, як світу артефактів, є важливою, але недостатньою для розуміння суті культури.

Артефакти мають подвійну визначеність – об'єктивну і суб'єктивну. Із точки зору об'єктивної визначеності, вони розглядаються як реальність, що існує сама по собі і характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. З іншого боку, людьми в них втілено те, що називають «сенсом», «значенням». Сенси має все, що людина робить і що становить культурне середовище її мешкання: витвори мистецтва і правила етикету, релігійні обряди і наукові дослідження, навчання і спорт, мораль і право тощо.²⁶¹ Сенси будь-якого артефакту виражається в його призначенні, функціях. Так, сенси норми права має вираження у визначенні меж дозволеного, нормативно-правового акта – у можливості регулювання суспільних відносин, юридичної відповідальності – в охороні правопорядку, вихованні громадян у дусі добросовісного дотримання законів тощо. Без знання культури важко зрозуміти своїх предків. Ю. М. Лотман наводить такий приклад: згідно із стародавнім зводом законів Київської Русі «Руською Правдою» за рану, навіть важку, завдану гострою стороною меча, передбачалась менша віра (відшкодування), ніж за не такі небезпечні удари не оголеною зброєю або руків'ям меча, чашею на бенкеті, або тильною стороною кулака. Цю парадоксальну норму можна зрозуміти, тільки усвідомивши її сенси. У цей період відбувається формування моралі воїна, формується поняття честі. Вважається, що рана, завдана гострою стороною меча, – це бойова рана. Вона є болючою, але не ганьбить. Більше того, вона навіть є почесною, оскільки б'ються тільки з рівним. Удар же руків'ям, палицею, взагалі не зброєю – ганьбить, оскільки так б'ють раба.²⁶² Таким чином, удар мечем, чашею або кулаком виявляється дією, що має специфічний для культури того часу сенси. Виходячи з викладеного, можна визначити культуру не лише як сукупність результатів людської діяльності, артефактів, але і як світ сенсів, яких людина вкладає у свої творіння і дії. Людина відповідно до своїх потреб пізнає, оцінює й регулює явища та процеси, що відбуваються навколо неї. Тому розрізняють три основні види сенсів: когнітивний, ціннісний і регулятивний.

²⁶⁰ Кармин А. С. – Вказ. праця. – С. 12–15.

²⁶¹ Кармин А. С. – Вказ. праця. – С. 15–22.

²⁶² Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПб., 2002. – С. 7–8. (413 с.)

Будучи носіями сенсу, речі, процеси, явища, на які впливала людина фізично і духовно, стають знаками. Тільки людина, на відміну від тварини, усвідомлено створює знаки. Німецький філософ Е. Кассіер у своїй роботі «Есе про людину: Вступ до філософії людської культури» визначив людину як символічну тварину («*animal symbolicum*»), тобто як тварину, що створює символи.²⁶³ Світ знаків є важливою складовою культури. Явища культури – це знаки та їх сукупності, в яких «зашифрована» соціальна інформація, тобто вкладені в них людьми зміст, значення, сенс.²⁶⁴

Культура являє собою особливий тип інформаційного процесу, якого не знає природа. Передача інформації у людини відбувається не лише генетичним шляхом, але й через знакові системи. Соціальна інформація, виражена в знакових системах, не зникає із смертю індивіда, що здобув її. «Соціальна спадковість» дозволяє накопичувати, множити й передавати інформацію, яка знаходиться у розпорядженні людини. За визначенням Ю. М. Лотмана, культура – це «надзвичайно складно організований механізм, який зберігає інформацію, постійно виробляючи для цього найбільш вигідні і компактні способи, отримує нову, зашифровує і дешифровує повідомлення, переводить їх з однієї системи знаків в іншу».²⁶⁵

Таким чином, з інформаційно-семіотичної точки зору феномени культури – це будь-які артефакти, які несуть у собі сенси, тобто є знаками, що мають значення. Сукупності знаків при цьому утворюють тексти, в яких міститься соціальна інформація. Виходячи із цього, А. С. Кармін пропонує таке визначення культури: «Культура – це соціальна інформація, яка зберігається й накопичується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів».²⁶⁶ Відповідно правову культуру можна визначити як інформацію про правові артефакти, яка зберігається й накопичується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів. При цьому, під правовими артефактами слід розуміти сукупність продуктів і результатів людської діяльності у сфері права, які охоплюють як позитивні, так і негативні, як матеріальні, так і ідеальні феномени правової дійсності. Підтримуючи інформаційно-семіотичний підхід, А. В. Поляков зазначав, що правова культура має текстуальну, знакову та

²⁶³ Кассирер Е. Избранное. Опыт о человеке / Эрнст Кассирер. – М. : Гардарики, 1998. – С. 472. (784 с.)

²⁶⁴ Кармин А. С. – Вказ. праця. – С. 22.

²⁶⁵ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре : Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб., 2002. – С. 395. (413 с.)

²⁶⁶ Кармин А. С. – Вказ. праця. – С. 23–24.

комунікативну природу, і відповідно її можна визначити як систему, що самоорганізується, та спрямована на створення, зберігання, відтворення і трансляцію текстів правової дійсності, що містять соціально значиму інформацію.²⁶⁷

Інформаційно-семіотичний підхід при дослідженні правової культури має важливе методологічне значення. Він дозволяє глибше проникнути в суть правової культури, осмисливши правову спадщину народу, зрозуміти різні концепції права як відображення типів культури, оцінити явища правового нігілізму і правового ідеалізму як невід'ємні явища правової культури і там самим розширити її сферу, включивши до змісту правової культури не лише позитивні, але й негативні прояви правової дійсності. Відмова від оціночного підходу до правової культури як тільки до позитивного явища або як до показника виключно прогресивного розвитку правового життя суспільства є однією з особливостей та переваг інформаційно-семіотичної концепції.

На негативні прояви правової культури сьогодні звертають увагу вчені юристи. У науковий обіг пропонується ввести категорії: «ціннісна периферія правової культури»²⁶⁸ «правова антикультура»²⁶⁹, «негативна правова культура»²⁷⁰. На думку А. В. Полякова, тексти правової дійсності, у силу своєї інтерсуб'єктивності завжди існують як тексти суспільної правосвідомості, можуть володіти як позитивним, так і негативним ціннісним значенням для суб'єктів. До числа текстів правової дійсності, які сприймаються суспільною правосвідомістю як негативні цінності, можна віднести, наприклад, правопорушення, закони, які оцінюються як «несправедливі», «драконівські», тексти правової ідеології, що обґрунтовують перевагу будь-якої раси або нації тощо. В силу свого соціального значення дані тексти правової дійсності існують як факти ціннісної «периферії» правової культури суспільства. В межах ціннісної «периферії», існують опозиційні і взагалі другорядні, групові, приватні цінності. З периферійних шарів складаються різні субкультури які відрізняються від «центральної» культури за своїми ціннісними орієнтаціями. Поряд з професійними, конфесійними та етнічними правовими субкультурами

²⁶⁷ Поляков А. В. Общая теория права / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 189.

²⁶⁸ Поляков А. В. – Вказ. праця. – С. 191.

²⁶⁹ Бондарев А. С. Правовая антикультура: понятие и формы выражения / А. С. Бондарев // Правовая культура. – 2007. – № 2. – С. 4–15.

²⁷⁰ Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : моногр. / С. М. Скуріхін; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – С. 21.

можуть бути виділені маргінальні субкультури, суб'єкти яких не адаптовані до базових цінностей правової культури суспільства, а також деліквентні (злочинні) субкультури, існування яких пов'язане з запереченням домінуючих цінностей правової культури.²⁷¹

Включення до правової культури негативних компонентів вимагає інакше оцінити співвідношення категорій «правова культура» і «правове життя». Може скластися враження про ідентичність зазначених категорій. Проте їх смислове навантаження не співпадає. По-перше, так само, як категорії «життя» і «культура», категорії «правове життя» і «правова культура» відрізняються одна від одної динамічними складовими. Одним із основних критеріїв якісного стану правового життя є правова активність. Правова активність підкреслює рухливість правового життя, його «нестояння» на місці, розвиток. Правова культура характеризується більшою мірою статичними компонентами. По-друге, правове життя охоплює тільки те, що здійснилося (відбулося) в правовому бутті, а правова культура має як об'єктивовані, так і не об'єктивовані (правове мислення, правосвідомість, правовий менталітет), ідеальні компоненти.

Широке розуміння правової культури дозволяє перевести дослідження правової культури на якісно новий рівень, зокрема з'ясувати причини виникнення і характер негативного сприйняття правових явищ у суспільстві, усвідомити зв'язок правопорушень із глибинними особливостями сприйняття правової дійсності тощо. Цей підхід стає особливо актуальним при дослідженні правової культури окремих соціальних спільностей, що мають власну систему цінностей, правових традицій, особливості правосвідомості і правового менталітету.

Крім того, разом із таким розумінням правової культури досить обґрунтованим є використання поняття «культура права». Воно буде покликане відбити «високий рівень правової культури – такий, коли не лише соціальні явища оцінюються під кутом зору правових цінностей та ідеалів, але й саме право будується відповідно до цих цінностей та ідеалів, стає центром суспільно-політичного життя».²⁷²

Виявити обсяг змісту і характеристику різних граней правової культури можливо через визначення її структурних компонентів. Питання про структуру правової культури у вітчизняній юридичній літературі є дискусійним. Слід зазначити, що сутність поняття «структура» пов'язується зазвичай з тим, що явище слід розглядати не просто у вигляді «суми елемен-

²⁷¹ Поляков А. В. – Вказ. праця. – С. 189–191.

²⁷² Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 271.

тів», які головним чином треба ізолювати і розчленувати, але як цілісності, що складаються з автономних одиниць, що проявляють свою внутрішню взаємозумовленість і мають свої власні закони розвитку. Структура правової культури повинна являти собою взаємний зв'язок її складових частин, які мають відносну самостійність і характеризують її будову. Існують різні думки щодо елементів, які входять до структури правової культури. Так, В. І. Камінська і О. Р. Ратінов до структурних елементів відносять право, правовідносини, правові установи і правову поведінку (діяльність),²⁷³ С. С. Алексєєв до структури правової культури включає такі взаємопов'язані елементи: стан правосвідомості в суспільстві, тобто міра знання і розуміння права, усвідомлення необхідності суворого виконання вимог законності, рівень розвитку почуття права і законності; стан законності, який характеризується мірою розгортання всіх її вимог, реальністю їх здійснення (міцністю правопорядку); стан законодавства, досконалість його змісту і форми; стан практичної роботи у галузі права – суду, прокуратури, інших юридичних органів, що виражає їх реальну роль у політичній і правовій системі, міра використання передових прийомів юридичної техніки, правил наукової організації праці тощо.²⁷⁴ Додатково до структури правової культури можуть бути включені, наприклад, критерії політичної оцінки права і правової поведінки,²⁷⁵ правова наука²⁷⁶ тощо.

Якщо відволіктися від різноманітних проявів правової культури, то можна виокремити ряд найбільш великих культурних комплексів: правові ідеї, правові норми, правові вчинки, правові установи. В. В. Лазарєв у цьому випадку розглядає чотири стани правової культури: «ідеолого-психічний; нормативний, такий, що фіксується сукупністю норм права; поведінковий, такий, що вказує на характер правових дій; об'єктивований, що, закріплює результати правової діяльності».²⁷⁷ Таким чином, зміст правової культури можна розглядати через такі структурні компо-

²⁷³ Каминская В. И. Правосознание как элемент правовой культуры / В. И. Каминская, А. Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания / [под ред. А. Д. Бойкова]. – М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработки мер предупрежд. преступности, 1974. – С. 43.

²⁷⁴ Алексєєв С. С. – Вказ. праця. – С. 270.

²⁷⁵ Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 23.

²⁷⁶ Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: методологические проблемы / Н. М. Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1983. – С. 113.

²⁷⁷ Лазарев В. В. Правосознание и правовая культура / В. В. Лазарев. // Общая теория права : учебник для юрид. вузов / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.]; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1997. – С. 149.

ненти: ідеолого-психічні – правосвідомість, правовий менталітет, правові аномалії; нормативні – система права, система законодавства (правові тексти); поведінкові – правова поведінка (діяльність), як правомірна, так і протиправна; об'єктивовані – правові інститути (установи), діяльність органів держави (юридична практика), правові традиції.

Аналіз окремо взятих структурних компонентів буде давати більш повне уявлення про правову культуру в цілому, про її особливості та зміст. Так, правосвідомість, разом із політичною свідомістю, мораллю, наукою, мистецтвом, філософією тощо є одним із способів духовного освоєння дійсності, під якою зазвичай розуміють сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, настроїв, емоцій, почуттів людей стосовно права і його ролі в соціальному житті. Правосвідомість розглядають як ставлення суб'єктів не лише до діючого права, але також до «минулого і бажаного права».²⁷⁸ Більш того, на думку С. І. Максимова, у правосвідомості домінує, в першу чергу, детермінація майбутнім (бажаним станом, деякою безумовною метою).²⁷⁹ «Бажане право», при цьому, є способом найбільш оптимального, з точки зору людини, врегулювання правом значущих для нього стосунків. Таким чином, правосвідомість – це феномен, який поєднує раціональні й нераціональні компоненти. Змістом правосвідомості є система правових смислів через які розкривається сутність (внутрішній зміст) правових феноменів, і які виступають основою взаєморозуміння між людьми. Головне місце серед правових смислів, при цьому, належить установкам на визнання прав іншого (фундаментальний обов'язок) і на відстоювання власного права (додатковий обов'язок).²⁸⁰

За допомогою категорії «менталітет» зазвичай характеризують важко вловимі особливості культури, підкреслюють етнічну і соціальну зумовленість образу мислення, стереотипів поведінки, виокремлюють ті явища суспільного життя, які часто складно пояснити раціонально. Менталітет формується у ході тривалого історичного розвитку під впливом природно-кліматичних і геополітичних умов. Він визначає національний характер, національну модель соціальної поведінки. Менталітет є одним з найважливіших «накопичувачів» інваріантних суспільно-ду-

²⁷⁸ Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скаун. – Х. : Эспада, 2005. – С. 733.

²⁷⁹ Максимов С. И. Правосознание: философско-правовое осмысление / С. И. Максимов // Проблемы законности : Респ. міжвідом. наук. зб. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 52. – С. 149.

²⁸⁰ Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. І. Максимов. – Х., 2002. – С. 22–23.

ховних, етнокультурних складових – цінностей, установок, переконань, традицій, ритуалів, стереотипних моделей поведінки, емоційних рухів («жестів»), реакцій, імпульсів, інтенцій тощо.²⁸¹ Він, з одного боку, є результатом культури і традицій етносу, а з іншого – сам є глибинним джерелом розвитку останніх. В інформаційно-семіотичному розумінні менталітет – це сукупність символів, що формуються у рамках кожної історико-культурної епохи з урахуванням національних і релігійно-етнічних особливостей суспільства. Ці символи фіксуються у свідомості суб'єктів, представників певного суспільства в процесі міжособистісного спілкування, діалогу шляхом повторення, «схематизації». Поняття, образи, ідеї служать не лише способом вираження знань про світ і людину, але і складають основу поведінки індивіда, створюють певну цивілізаційну схему, детермінують різні політико-правові і соціально-економічні процеси.²⁸² Вивчення правового менталітету – новий напрям в юриспруденції. Правовий менталітет нерозривно пов'язаний із загальною ментальністю, принципами її формування та існування. Виокремлення правового менталітету має практичну цінність для «більш глибокого проникнення в правову тканину духовного світу індивіда, народу, нації».²⁸³ Спробу комплексного підходу до категорії «правовий менталітет» зробили А. Ю. Мордовцев і Ю. О. Горьковенко. На їхню думку, під правовим менталітетом слід розуміти «систему «наскрізних» архетипів і уявлень, знань, навичок і установок, які в різних соціумах, етнокультурних спільнотах, типах цивілізацій і соціальних групах мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття суб'єктом (суспільством або соціальною групою) національної правової системи, політичних інститутів, суті і значення власних інтересів, прав і свобод і тому визначають поведінку (реакцію) індивіда, соціальних і професійних груп, державних органів і посадовців».²⁸⁴

Мислення як функція людського мозку – це соціально зумовлений процес. Воно розвивається у праці, у спілкуванні з іншими людьми.

²⁸¹ Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Р. С. Байниязов. – Саратов, 2006. – С. 33.

²⁸² Мордовцев А. Ю. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы / А. Ю. Мордовцев, Ю. А. Горьковенко // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 51.

²⁸³ Музыченко П. П. Место правового менталитета в историческом изучении права / П. П. Музыченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук праць. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 16. – С. 410.

²⁸⁴ Мордовцев А. Ю. – Вказ. праця. – С. 57.

Джерелом мислення і його кінцевою метою є суспільна практика. Інформаційна функція культури передбачає можливість історичного накопичення і множення інформації, що знаходиться у розпорядженні людини. Із давніх пір людство закріплювало результати своєї діяльності у знакових системах (у слові, в мові, в математичних і логічних знаках тощо). Кожна людина, засвоюючи ці системи знаків, вчиться мислити. Особа дізнається про ті або інші предмети, події, явища, виявляє їх властивості і немов би закріплює, фіксує уявлення і поняття про них, передусім, у словах. Думка набуває у слові матеріальної оболонки, в якій вона стає безпосередньою дійсністю для оточення. Завдяки формуванню і закріпленню у слові думка не зникає і не згасає, ледве встигнувши виникнути, вона міцно фіксується в усній або письмовій формі. Фіксація, закріплення, збереження, і передача знань за допомогою мови від однієї людини до іншої, від покоління до покоління створює історичну спадкоємність знань – спадковість. Засвоєння цих знань призводить до розумового розвитку людини, пов'язує його мислення з пізнавальним досвідом усього людства.²⁸⁵

Правове мислення є важливим компонентом правової культури індивіда. Воно відповідає як загальним характеристикам мислення, так і має власні специфічні риси. На думку О. І. Овчиннікова, під правовим мисленням слід розуміти «феномен правової сфери духовного світу людини, процес розуміння соціально-правової дійсності, що оточує індивіда, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого – комплекс правових знань, звичок і стереотипів поведінки, що формується й інституціоналізується у правовій свідомості і юридичному світогляді людини».²⁸⁶ Воно являє собою, передусім, інтелектуальну діяльність, що полягає у вирішенні завдань, пов'язаних з використанням правових засобів або правових аргументів для впорядкування суспільних відносин.²⁸⁷ При цьому, мислення стає правовим, якщо його: по-перше, спрямовано на реалізацію права з використанням можливостей права; по-друге, якщо для досягнення поставлених цілей проектується й використовуються правові засоби; і, по-третє, при вирішенні завдань що виникають враховуються

²⁸⁵ Основы военной психологии и педагогики : учеб. пособ. / [В. И. Вдовюк, П. Н. Городов, В. П. Давыдов и др.] ; под ред. А. В. Барабанщикова, Н. Ф. Феденко. – М. : Воениздат, 1981. – С. 129–130.

²⁸⁶ Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ / А. И. Овчинников. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2003. – С.309.

²⁸⁷ Овчинников А. И. Эпистемология правового мышления / А. И. Овчинников // Философия права. – 2003. – № 2. – С. 33.

закономірності і властивості права, включаючи дотримання деяких загальнообов'язкових правил.²⁸⁸

В юриспруденції, говорячи про спотворене уявлення ролі права в житті соціуму, що чинить криміногенну дію на поведінку окремої особи (соціальної групи), мають на увазі деформовану правосвідомість. Про спотворення, дефекти правосвідомості йде мова, коли розглядаються прояви правового нігілізму і правового ідеалізму. Проте, думається, ці дефекти пов'язані не лише з правосвідомістю, як сукупністю почуттів, емоцій, ідей думок, уявлень про всю правову дійсність.

Правосвідомість є частиною, структурним елементом правової культури. Тому логічно припустити, що будь-які дефекти правосвідомості безпосередньо відіб'ються на рівні правової культури суб'єкта. Слід погодитися з думкою І. Д. Невважая, який визначає правовий нігілізм і правовий ідеалізм, «як невід'ємні явища правової культури».²⁸⁹ Явища правового нігілізму і правового ідеалізму залежать не лише від змістовної сторони правосвідомості, але й від ментальних характеристик, від світогляду, від ієрархії переконань, що історично склалася, уявлень про світ, оцінок, смаків, культурних канонів, способів вираження думки. Ментальність зазвичай проявляється в стереотипах поведінки суб'єктів, що входять до певної етнічної цілісності. Ментальні характеристики часто дають розуміння про те, чому в традиціях того або іншого народу є присутнім, наприклад, нігілістичне ставлення до права. Тому доцільно не пов'язувати жорстко ці дефектні стани із правосвідомістю, тобто визначати їх як деформації правосвідомості, а об'єднати їх такою окремою категорією, як правові аномалії. Правові аномалії, при цьому, будуть знаходитися у сфері правової культури, і становити її «негативний пласт».²⁹⁰

Правові аномалії розуміють як різного роду перешкоди у правовому регулюванні суспільних відносин. Вони є відхиленням від загальної закономірності, від нормального формування й розвитку суспільних відносин, зумовленим різними чинниками об'єктивного та суб'єктивного порядку.²⁹¹ До форм правових аномалій у правовій культурі можна віднести

²⁸⁸ Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учеб. пособ. / А. Э. Жалинский. – М. : Изд. БЕК, 1997. – С. 198.

²⁸⁹ Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 24.

²⁹⁰ Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – С. 82.

²⁹¹ Чувакова Г. М. Интерпретация понятия «правовая аномалия» / Г. М. Чувакова // Актуальные проблемы держави і права : зб. наук. праць / [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов]. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 331.

правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий цинізм, правовий догматизм, правову демагогію, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм тощо. Вони відрізняються різним ступенем перекручення, аномальності компонентів правової культури (правосвідомості, правового мислення, правового менталітету).

Правові традиції є важливим компонентом правової культури. Саме традиції об'єднують розрізнених територіально, неоднорідних за своїм складом і соціальним становищем індивідів. Сукупність традицій є найважливішим елементом внутрішньо колективної соціально-психологічної атмосфери, в якій постійно перебуває індивід.

Слід зазначити, що у правовій культурі об'єднуються як результати правового розвитку минулих поколінь, так і те, що існує в суспільстві (соціальній групі) нині. Сукупність зв'язків, стосунків і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури є правовою спадщиною.²⁹² Правова спадщина формується, головним чином, за допомогою правових традицій, які є надбанням, вираженням в системі цінностей, що охоплюються правом і визначально діють на правову дійсність.

Ю. М. Оборотов, розглядаючи традиції у праві, визначає їх як соціальну (правову) спадщину, яка виражена в передачі правовою культурою з одного часу в іншій правових універсалій (джерел права, правових принципів, правової термінології, правової процедури тощо).²⁹³

Правові традиції можна розглядати в аспекті виокремлення правових сімей. Саме правові традиції складають зміст правового стилю, як одного з критеріїв поєднання правових систем у правову сім'ю.²⁹⁴

Соціальна роль правових традицій має прояв у функціях, що належать їм. До основних функцій правових традицій належать: стабілізаційна – забезпечує стійкість суспільних відносин; закріплююча – пов'язана із забезпеченням утримання позитивного досвіду, результату; системоутворююча – має прояв у здатності правових традицій приводити суспільні відносини до певної системи; регламентуюча – окреслює порядок у хаосі, має прояв у правових звичаях; інформаційна – виражена в накопи-

²⁹² Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – С. 138–141.

²⁹³ Оборотов Ю. Н. – Вказ. праця. – С. 277.

²⁹⁴ Оборотов Ю. М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України / Ю. М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.]. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – Вип. 22. – С. 8.

ченні, збереженні й передачі інформації; соціалізаційна – багато в чому під впливом правових традицій формується особа, людина притягується до соціального досвіду; охоронна – проявляється у разі порушення правових традицій.²⁹⁵

У вигляді правових традицій можуть бути конкретні правові норми, ідеї, звичаї, ритуали тощо. Правові традиції відбиваються у джерелах права (нормативно-правових актах, правових прецедентах, договорах, релігійно-правових нормах), проявляються у правових принципах, аксіомах, презумпціях, правовій термінології і процедурі. Засвоєні людиною правові традиції «перетворюються на один із змістовних складників її особистості».²⁹⁶

Проведений аналіз показує, що в сучасних умовах, переосмислення правової сфери, самих підстав правового існування людини, неможливо без звернення до культурологічних засад, а використання інформаційно-семіотичного підходу розкриває правову культуру як сферу, що включає в себе і суще, і належне, всі продукти правової творчості людей і суспільства: символи, ідеї, смисли, відповідно до яких визначається ставлення людини до правової дійсності. Саме тому, культурологічна мотивація права дозволяє принципово по-новому, адекватно соціальним умовам уявити становлення правових явищ і процесів в суспільстві, в тому числі вийти до нового бачення правової реальності та перебудови сфери юриспруденції.

1.12. РЕЛІГІЙНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Право, граючи виключно важливу роль в консолідації і функціонуванні суспільства, в регулюванні соціальних, міжлюдських та міжнародних зв'язків і відносин, не може ґрунтуватися виключно на самому собі або на волі законодавця, не може служити абсолютним мірилом всіх людських цінностей. Насправді вища мета і вища функція права в людському суспільстві є наслідком того, що воно є проекція в реальне життя трансцендентного Вищого Закону, даного людині через релігію. В цьому і полягає вища провіденційна сутність права²⁹⁷.

²⁹⁵ Павлов С. С. Правові традиції України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / С. С. Павлов. – О., 2010. – С. 7–8.

²⁹⁶ Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – С. 100.

²⁹⁷ Герасимов А. С. Религиозные основания права и нравственности / А. С. Герасимов // Вестник НовГУ. – 2004. – № 27. – С. 4–6.